

Ősz Sándor Előd*

Az erdélyi püspöki vizitációs helyekről

A vizitáció a keresztyén egyház egyik legrégebb intézménye.¹ Az apostolok már meglátogatták a korábban alapított gyülekezeteket. A szokásjog a 4–5. században intézményesült, Keleten kb. egy évszázaddal korábban, mint Nyugaton. Alexandriai Athanázról (298–373), Nagy Bazileoszról (329/330–379) és Krizosztomoszról (347–407) tudjuk, hogy vizitált. A Karoling-korban jelentős reformon esett át az egyházlátogatás: hatékonyságát már a világi karhatalom jelenléte is biztósította. Arnold Angenendt szerint így lett a vizitáció a tanításbeli egység megtartásának és tanfegyelem gyakorlásának egyik eszköze.² A Karoling-kor végén Regino prümi apát (Regino von Prüm) 185 kérdésből álló vizitációs rendtartást szerkesztett, amely a tridentinai zsinatig meghatározta a nyugati, ezen belül a magyar egyház vizitációs gyakorlatát. Intézkedései visszaköszönnek a protestáns vizitációs gyakorlatban is.

A vizitáció a keresztyénség első évezredében kizárólag a püspök joga és kiváltsága. A 11–13. századot az egyháztörténet a főesperesi hatalom csúcsának nevezi. A püspökök egyre kevésbé voltak jelen ténylegesen egyházmegyéjükben, és egyre kevesebbet foglalkoztak egyházkormányzati kérdésekkel. A korábbi zsinati rendelkezések értelmében akadályoztatásuk esetén másra ruházhatták az egyházlátogatás feladatát. Ezt egyre gyakrabban megtették, így a vizitáció is inkább a sokszor kanonoki stallumot is birtokló archidiakónusok (főesperesek) feladata lett, akik a helyettesekből nagyon hamar konkurenskékké váltak.³

A főesperesek kezdetben kizárólag püspöki meghatalmazás alapján vizitáltak. Idő teltével viszont egyre inkább saját maguk kezdeményezéséből indultak gyülekezeteket látogatni, így önhatalmúlag püspöki jogköröket ragadtak magukhoz. Az archidiakónusnak kisebb területen, kevesebb plébániát kellett megvizsgálnia, a közelség miatt szigorúbban és alaposabban tudta ellenőrizni a joghatósága alá tartozó papokat, így minden lehetőség megvolt a vizitációs gyakorlat

* Ősz Sándor Előd (sz. 1982). Középiskolai tanulmányait Gyergyószentmiklóson végezte, 2005-ben a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett lelkipásztori oklevelet, majd 2006-ban a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán mesteri képesítést. Jelenleg ugyanazon kar doktori iskolájának hallgatója. 2005–2007 között a Kolozsvár–Alsóvárosi Református Egyházközségben segédlelkipásztor, 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárosa. Kutatási területei: kora újkori református egyháztörténet, intézménytörténet, olvasmánytörténet, iskolatörténet.

¹ Az intézmény egyetemes történetéről lásd: Christian Peters: Visitation In: *Theologische Realenzyklopädie*. XXXV. 162., Timon Ákos: A visitatio canonica a magyar egyházjogban. *Magyar Igazságügy* 1884, 77–100.

² Arnold Angenendt: *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. 4. Aufl. Darmstadt 2009, 478.

³ Peters, Christian: *i. m.* 152.

jobbítására. A püspök csupán ünnepélyes alkalmakkor, bérmálás vagy templomszentelés alkalmával tette tiszteletét a plébániákon.⁴

A főesperesek viszont egyre kisebb mértékben tettek eleget kötelezettségeiknek. A korabeli zsinati határozatok arra utalnak, hogy nagyon sok archidiakónus visszaélt a gyülekezetek „vendégszeretetével” és egyházkormányzati és lelkipozíciós feladatok helyett inkább vadászgatott, vagy lakomákat rendezett a plébániák költségén.⁵ (Magyarországon jóval hosszabb ideig tartott a főesperesek hatalmaskodása, a 15. század közepén a zsinatok gyakran bajoskodtak visszaéléseikkel.⁶)

A 13. század közepétől éppen ezen visszaélések miatt próbálták ismét megerősíteni a püspökök hatalmát, elsősorban az archidiakónusok rovására. IX. Gergely pápa (1227–1241) rendelkezései már egyértelműen arra utalnak, hogy a vizitáció elsősorban a püspök feladata. Hangsúlyozták az elhangzó prédikáció fontosságát. A püspök tanításában a kor eretnekségei ellen kellett felvértezze híveit. Szorgalmazták, hogy az időközben szokásból kikopott bérmálást ismét gyakorolják, és ne feledkezzenek meg a fegyelmezésről sem.⁷

IV. Ince pápa (1243–1254) *Romana Ecclesia* című, 1246-ban kiadott konstitúciójában meghatározta a vizitáció útvonalát is. A püspöki székhelyen, a székeskáptalannal kellett kezdeni, majd az illető település templomaiban és kápolnáiban folytatni. Ezután következett a környék vizitálása. A kis plébániák tehermentesítését tartották szem előtt, amikor vizitációs központokat jelöltek ki, ahol a környékbeli papoknak és híveknek meg kellett jelenniük a vizsgálóbizottság előtt.⁸

A reformáció előestéjén a nyugati egyház vizitációs gyakorlata meglehetősen sokszínű volt. Vizitáltak püspökök, főapátok, provinciálisok, segédpüspökök, vikáriusok, főesperesek, alesperesek. Volt, aki éves rendszerességgel tette, volt aki soha nem vizitált. Ahogy a legújabb kutatások rámutattak, a reformáció oka sem az egyház általános romlottsága volt, hanem éppen az egyháziak és világiak, papok és főpapok, északiak és déliek között húzódó óriási szakadékok és különbségek. Az egyház és vele együtt vizitációs gyakorlata is reformálásra szorult. Megújították egyfelől a reformátorok, másfelől 1563-ban a tridenti zsinat.

16. századi hazai zsinatokon elfogadott hitvallások, határozatok, cikkelyek többnyire teológiai kérdésekkel foglalkoztak, és kisebb mértékben kerültek terítékre az egyházszerkezeti problémák. Ezen határozatok sajátossága, hogy elsősorban a római egyházétől különböző teológiai (úrvacsora, megigazulástan, bibliai könyvek kanonikus volta) és egyházszerkezeti (pápa fősege, papi nőtlenség stb.) problémákra fókuszáltak. Az olyan adminisztratív kérdések, amelyeken nem sokat változtatott a reformáció, kevésbé lényegeseknek tűntek, ugyanis teljesen

⁴ Timon Ákos: *i. m.* 79–80.

⁵ Willibald M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. II. Das Kirchenrecht des abendländischen Christentums. Wien–München 1955, 173.

⁶ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 2007, 118–119.

⁷ Willibald M. Plöchl: *i. m.* II. 173–174.

⁸ Uo. II. 174.

természetes volt mind a papság, mind a hívek, mind a patrónusok és világi hatóságok számára, hogy fennmaradtak. Valószínűleg ilyen volt a vizitáció és a zsinatok tartása, illetve az ordinálás.

A korai zsinati határozatok között viszont ennek ellenére megjelennek – bár nem túl hangsúlyosan – a vizitációval kapcsolatos rendelkezések. Valószínűleg a kor vezető lelkipásztorai felismerték, nyugati tanulmányaik alatt akár tapasztalhatták is, hogy a vizitáció a reformáció terjesztésének egyik eszköze is lehet. A reformáció egyházai megtartották a középkori vizitáció gyakorlatát. Ennek az időszaknak az emlékeit Kiss Áron gyűjtötte össze, felhasználva Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter, Benkő József és mások munkáit.⁹

A vizitáció kérdésével – mai ismereteink szerint – legelőször az 1550-es toronyai zsinat foglalkozott. Itt – Bod Péter szerint – 19 pontból álló vizitációs rendtartást szerkesztettek a püspök számára. (*decem et novem conscripserunt articulos, quibus conformaret episcopus in ecclesiis visitandis ac earum regimine*).¹⁰ Vizitációra vonatkozó előírásokat tartalmazott a Debrecen-egervölgyi Hitvallás (1562) 208., az *Articuli Majores* (1567) XXI. és LXV., a Hercegszőlősi Kánonok (1576) 27. és *Felső-Magyarországi cikkek* LII. cikkelye.¹¹

Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a 16. század végére a magyar református egyházban kialakult a vizitáció rendje. A zsinati határozatok többnyire egységesen évi egy alkalommal tartott vizitációról rendelkeznek. (A Debrecen-egervölgyi Hitvallás évi három-négy vizitációja túlzásnak és nehezen megvalósíthatónak tűnik.) Az idézett törvények szellemében a vizitáció az egyházfegyelem, elsősorban a tanfegyelem eszköze volt. Mindenekelőtt az egyházi szolgák felkészültségét, hitvallásosságát, szolgálatát volt hivatott ellenőrizni, de egyre több figyelmet fordított továbbá a gyülekezeti tagok hitvallásos nevelésére, erkölcsi életének megszabolására is.

Az anyagi ügyekről viszont kevés szó esett. Valószínűleg azért, mert a reformációt megelőző időszak látogatásai kizárólag ezekkel foglalkoztak, így ezek ellenőrzése egyértelmű volt. Ha összevetjük a 16. század 20-as éveinek németországi vizitációs rendtartásait és a pár évvel későbbi gyakorlatot, látjuk, hogy a hitvallási kérdések mellett szigorúan vizsgálták a lelkészi fizetések helyzetét és az ingatlanok állapotát annak ellenére, hogy a hitvallásban nincs róla szó. Aligha lehetett ez másképp Magyarországon.

Az említett zsinati határozatok többsége nem nevesítette, hogy a püspök vagy az esperes kötelessége-e a vizitáció. Az erdődi hitvallás még csak a püspök vizitációját említi. Legelőször az *Articuli Maiores* mondta ki egyértelműen, hogy mind a püspöknek, mind az esperesnek hivatali kötelessége az egyházlátogatás.

Nyomban adódik a kérdés, hogy miként viszonyult egymáshoz a generális és a partikuláris vizitáció? Melyek voltak a püspök és melyek az esperes vizitációs jogkörei? A Geleji-kánonok 88. és 92. cikkelye egyértelműen fogalmaz: minden

⁹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest 1881, 42.

¹⁰ Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. I. Leiden 1888. 325–326.

¹¹ Kiss Áron: *i. m.* 263., 575., 682., 722.

lelkipásztort az esperes és minden esperest a püspök vizitált.¹² A gyakorlat azonban sokkal bonyolultabb.

Pokoly József *Egyháztörténetének* IV. kötetében igen érdekes kérdést vet fel. Szerinte a 17. századtól kezdve léteztek Erdélyben ún. püspöki vizsgálati helyek, amelyek nem tartoztak az esperes felügyelete alá, hanem csak és kizárólag a püspök vizitálhatta őket. Tételesen fel is sorolja őket: Kolozsvár, Dés, Fogaras, Marosvásárhely, Nagyenyed, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Déva, Szék, Illyefalva, Küküllővár. Gyulafehérvár pedig, mint a fejedelemségkorban állandósuló püspöki székhely, mentes volt minden vizitáció alól.¹³

Ahhoz, hogy világosan láthassunk a kérdésben, meg kell vizsgálnunk egyrészt azon egyházmegyéék iratait, amelyekhez az illető egyházközségeket tartoztak, másrészt a generális vizitációk rendelkezésre álló jegyzőkönyveit. Az erdélyi református zsinati iratok rekonstruálása során az 1619–1770-es időszakból 75 generális vizitációt sikerült dokumentálni.¹⁴ Ahhoz, hogy valamely eklézsiáról kimondhassuk, hogy generális vizitációs hely volt, egyetlen esperesi vizitáció sem tarthattak ott, és léteznie kell legalább egy olyan generális vizitációnak, amely akkor zajlott az illető gyülekezetben, amikor lelkipásztora nem volt esperes.

Minden egyházmegyének volt valamiféle szokásjog alapján kialakult székhelye, a legnagyobb lélekszámú vagy éppen privilegizált státusú, lehetőleg városi vagy mezővárosi gyülekezet. Általában e gyülekezetek papja volt az egyházmegye esperese is. Határozottan ki kell viszont jelentenünk, hogy ez nem volt kötelező gyakorlat. Bár a hunyadi egyházmegye központja Déva volt, espereseinek többsége onnan került ki, az is előfordult, hogy vajdahunyadi, lozsádi vagy alpestesi lelkipásztort választottak az egyházmegye élére. Hasonlóképpen történt a küküllői vagy görgényi egyházmegyében, amelyek történelmi központja (Küküllővár, illetve Görgényszentimre) a 18. században elvesztette primátusát, így az esperesek a legkülönbözőbb gyülekezetekből kerültek ki.

Pokoly hipotézisének több támadható pontja is van. Egyrészt az, hogy a Geleji-kánonokban egyetlen utalást sem találunk arra, hogy ilyen „kiváltságos” gyülekezetek lennének. Másrészt a ránk maradt generális zsinati és generális vizitációs feljegyzésekből is alig derül ki valami erről. Pokoly hipotézisét mégsem szabad teljes mértékben elvetni, ugyanis a gyakorlat néhány esetben igazolja, máskor pedig cáfolja azt. A tisztánlátás kedvéért meg kell vizsgálnunk egyenként az említett gyülekezeteket.

¹² Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor szerk.: *Erdélyi református zsinatok iratai* I. Kolozsvár 2016. (A továbbiakban ERZSI I.), 182–186.

¹³ Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*. IV. Budapest 1905. 130–132.

¹⁴ ERZSI I. 54, 121, 123, 128, 135, 146–148, 247, 249, 252, 268, 273, 276, 295–296, 302, 317, 320, 359–361, 374–378, 386, 393, 402–403, 459–464, Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor szerk.: *Erdélyi református zsinatok iratai* II. Kolozsvár 2016. (A továbbiakban ERZSI II.) 22–23., 34–36., 38–39., 42., 44., 49., 52–53., 79., 81., 88–89., 91–94., 114–117., 122., 124., 135–136., 155–156., 164., 171–172., 190., 192–193., 296–297., 317., 329–331., 371., 379., 401., 440., 455.

Küküllővárról 1680-ból maradt fenn az első esperesi vizitáció jegyzőkönyve,¹⁵ Déváról 1715-ből.¹⁶ Sepsiszek két mezővárosa, Sepsiszentgyörgy és Illyefalva esetében a forráshiány nehezíti vizsgálódásunkat, az egyházmegye levéltára ugyanis a Székely Nemzeti Múzeum anyagával együtt 1944-ben a zalaegerszegi állomáson bombatámadás áldozata lett. Az egyetlen fennmaradt kora újkori jegyzőkönyv az egyházmegye gyülekezeteinek javait és a papi fizetéseket rögzítő *Urbarium*. Ebből tudjuk, hogy Illyefalván 1728-ban, 1732-ben, 1735-ben, 1742-ben, 1746-ban, 1749-ben és 1752-ben, Sepsiszentgyörgyön pedig 1728-ban, 1732-ben, 1736-ban, 1742-ben, 1749-ben és 1752-ben volt esperesi vizitáció.¹⁷ 1756. július 3-án a Sepsiszentgyörgyön tartott generális vizitáción kérte az eklézsia, hogy ezután *nem a particularis, hanem a Generalis Visitationak subjacedjjon*.¹⁸

Jelenleg két küküllővári (1714, 1755),¹⁹ két dévai (1742, 1765)²⁰ és egy sepsiszentgyörgyi (1756)²¹ generális vizitáció jegyzőkönyvét ismerjük 1780 előttről. Az említett időpontokban mindig a helyi lelkipásztor volt az esperes. A vizsgált időszakból pedig nem ismerjük egyetlen Illyefalván zajlott püspöki látogatás jegyzőkönyvét sem.

A széki egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1740-től kezdve maradtak ránk, ám a parciális zsinatok jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy 1736-ban, majd 1754-ben az esperes vizitált Széken.²² 1718-ban és 1723-ban viszont úgy tartottak generális vizitációt a mezővárosban, hogy lelkipásztora nem volt esperes.²³

Dés és Székelyudvarhely esete hasonló. Mindkét egyházmegye esperese rendszerint a legnagyobb gyülekezetből került ki. Mindkét egyházmegyében fennmaradt a gyülekezet javainak 17. századi összeírása, az udvarhelyi 1644-ből, a dési 1681-ből. Mindkét conscriptióban szerepel a központi gyülekezet, ám egyetlen vizitációjáról sem tudunk. A dési egyházmegye 1722-től kezdve fennmaradt vizitációs jegyzőkönyveket tartalmazó protokollumában egyetlen dési vizitáció jegyzőkönyve sem szerepel, jóllehet ebben az időszakban nem kizárólag dési lelkipásztorok töltötték be az esperesi széket. Az udvarhelyi egyházmegye két, jegyzőkönyv szintjén is ismert partikuláris vizitációja közül az első 1718-ban Jenei Sámuel székelyudvarhelyi lelkipásztor esperessége alatt zajlott, itt hiába is keresnénk Székelyudvarhelyt, ám a második egyházlátogatás idején, 1721-ben

¹⁵ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye gyülekezeteinek történeti katasztere 1648–1800*. Kolozsvár 2009. (A továbbiakban: KükTK) III. 191.

¹⁶ Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. Kolozsvár 2003. (A továbbiakban: HZTK) I. 267.

¹⁷ Kolombán Vilmos József: *A Sepsí Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Kolozsvár 2005, 121–129., 190–195.

¹⁸ ERZSI II. 329–330.

¹⁹ A Küküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (A továbbiakban: KükEhmLvt) prot. I/3. p. 4–5, ERZSI II. 317.

²⁰ HZTK I. 275–277, ERZSI II. 401.

²¹ ERZSI II. 329.

²² A Széki Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (A továbbiakban: SzékEhmLvt) Prot. I/1. 622, II/1. f. 74r.

²³ A széki egyházközség iratai az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, nr. 10, SzékEhmLvt prot. I/1. 472–473.

Szatmári Ferenc etédi lelkipásztor volt az esperes,²⁴ és ebben a jegyzőkönyvben sem szerepel Székelyudvarhely. Désről az 1635–1735-ös időszakból hat generális vizitációnak sikerült nyomára bukkani, ezek közül egy (az 1735-ös) zajlott olyan időpontban, amikor nem a helyi lelkipásztor volt az esperes.²⁵ Székelyudvarhely hét ismert generális vizitációja közül az 1756-os az egyetlen, amikor nem az eklézsia lelkipásztora volt az esperes.²⁶

A fogarasi eklézsia speciális egyházigazgatási státusa több kérdést is felvet. Legutóbb Fejér Tamás dolgozta fel ezt a témát igen részletes és pontos tanulmányban. Véleménye szerint Fogarasföld speciális közigazgatási státusa (liber baronátus) tette lehetővé azt, hogy Fogaras (a neki alárendelt sárkányi és bethleni lutheránus, valamint néhány környékbeli román eklézsiaival együtt) közvetlenül a püspök joghatósága alá tartozzon.²⁷ Véleményünk szerint amolyan „mikroegyházmegyeként” működött, és mindenkor első papjának kvázi esperesi státusa volt. Ebben az esetben érthető, hogy kizárólag a püspök vizitálhatta.

Székelyföld legjelentősebb települése, a régió egyetlen szabad királyi városa a marosi egyházmegye központja, Marosvásárhely volt. Az 1692-ben induló esperesi vizitációs jegyzőkönyvben nincs vásárhelyi vizitáció, sőt a gyülekezetek vagyonszeírását tartalmazó, 1687-ben keletkezett *Matricolában* sem szerepel a gyülekezet. Ránk maradt viszont Apáczai Kelemen erdőszentgyörgyi lelkipásztor és marosi esperes 1650-ben kelt levele, amelyben Marosszentkirályról tudósítja Vágási István főbíró, hogy Vásárhelyt azért nem látogatta meg – jóllehet harmadik éve vizitál az egyházmegyében – mert remélte, hogy *idvözült püspök urunk az Generalis Visitatoria kiszállván egy [...] szokása szerint kegyelmezeteket maga fog [...] vizitálni, kegyelmezet ecclesiját erre nézve hátra hattuk. De hogy valamiképpen sem az mi becsületes püspök urunktól, sem az szent ecclesiatúl jövendőben gondviseletlenségnek ne vádoltassunk, avagy kegyelmezetektől is háládatlansággal ne terhelteüssünk, tetszék velem lévő visitor uraimékkal együtt, hogy az mostani járásunkban az kegyelmezetek t. ecclesiját is megvisitállyuk, ha kegyelmezetek jó tetszése lészen.* Kérte az eklézsia, hogy másnap reggel nyolc órára várják a vizitációt.²⁸

A levélre Pokoly is hivatkozik, és azt is tudni véli, hogy a városi tanács nem engedte be vizitálni Apáczait.²⁹ Forrásai között viszont csak az idézett levelet tünteti fel. A levél eredetijét többször vizsgáltuk, ám hátoldalán nincs válasz, és sem az egyházközség, sem a város levéltárában nem találtunk információt a vizitáció megtartásáról, vagy meg nem tartásáról. Véleményünk szerint a levél szövege arra utal, hogy az esperesnek a fejedelemtől kapott mandátum értelmében joga volt az egyházmegye minden gyülekezetében vizitálni. Marosvásárhelyt

²⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977, 663.

²⁵ A Dési Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (A továbbiakban: DészEhmLvt) Prot. I. 345–346.

²⁶ ERZSI II. 330–331.

²⁷ Fejér Tamás: A fogarasi református eklézsia egyházzogi státusa a 17. században. In: *Erdélyi Múzeum* (2012/3), 124–137.

²⁸ A Marosvásárhelyi Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár Marosvásárhelyi Fióklevéltárában. 42/1650. sz.

²⁹ Pokoly József: i. m. IV. 132.

(mely település minden második évben a generális zsinat helyszíne volt) csupán szokásjog alapján vizitálta a püspök. Ebben az esetben viszont az történt, hogy a püspök néhány évig nem vizitálta a gyülekezetet. (1647-ben Kolozsváron, 1648-ban Nagyenyeden volt a zsinat. 1649-ben Marosvásárhelyen tartottak „alkotmányozó zsinatot”, ahol ekkor fogadták el a Geleji-kánonokat, de valószínűleg az elhúzódó tanácskozás vagy éppen egyre romló egészségi állapota – azon év december 12-én meghalt – akadályozta meg Geleji Katona Istvánt, hogy vizitálja az eklézsiaát.) A rendszeres ellenőrzésnek pedig meg kellett történni, így az esperes teljes joggal vizitálhatott. A levél utolsó sorai pedig már-már parancsszerűen hatnak: az eklézsia legyen készen a vizitáció fogadására.

A kolozs-kalotai egyházmegye jegyzőkönyvei sajnos a 19. század végén megsemmisültek. A traktus esperese 1626-tól a 20. század elejéig – egyetlen kivételtől eltekintve – mindig Kolozsvár első papja volt,³⁰ így az eklézsia püspöki vizitációs hely jellegéről még a jegyzőkönyvek birtokában sem alkothatnánk mérvadó véleményt. 1729. szeptember 15-én, éppen az említett kivétel, Boros Gáspár gyalui lelképásztor esperessége idején a generális vizitáció – befejezvéen Gyaluban az ellenőrzést – levelet írt a kolozsvári eklézsiaának és a kollégiumnak, hogy másnap estére *kegyelmekhez mennyünk az ecclesianak és collegiumnak visitálására, mellyre nézve kegyelmeket kérjük becsülettel, hogy a parókiákban rendeltessen kegyelmek szállásokat, és parancsolja meg kegyelmek az egyházfiaknak, hogy rólunk és a velünk lévőkről illendőképpen provideáljanak.* Az eklézsia viszont nem fogadta a vizitációt. Az ügyet a következő évben tárgyalta a zsinat és több ízben a főkonzisztórium is. Megrótták a kolozsváriakat és kötelezték, hogy engedjék be a generális vizitációt az eklézsiaába.³¹

A levelezésből viszont több érdekes, más eklézsiaára vonatkozó adat is kiderül: Kovásznai Pétert 1673-ban a gyulafehérvári eklézsia nem akarta beengedni vizitálni, ezért a fejedelemnek kellett „egyengetnie az útját”. Tófeus püspökről pedig leírták, hogy mind Kolozsváron, mind Nagyenyeden vizitált.³²

A nagyenyedi és a gyulafehérvári eklézsia státusáról még kevesebbet tudunk. Az enyedi egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1776-tól kezdve maradtak fenn, és nem szerepel bennük a nagyenyedi eklézsia látogatása, jóllehet ebben az időszakban nem voltak esperesek a lelkészei. Hermányi Dienes József, aki a 18. század közepén még látta az egyházmegye 1636-ban kezdődő jegyzőkönyvét, feljegyezte, hogy Patai Máté (1663 és 1668 között magyarbecsei papként volt esperes) *sokat próbált, hogy Enyeden visitálhasson, rendelt is atyafiakat arra, de nem jöttek el.*³³

Gyulafehérvárról Kovásznai Péter fent említett látogatásán kívül 1702-ből ismerünk még generális vizitációt. A jegyzőkönyvből az eklézsia speciális státusára lehet következtetni, ugyanis kimondták, hogy *minden esztendőben, a canon szerint, e helységben visitatio nem leszen, tehát újesztendő napja előtt megyebíró uramék az egyházfiaktól számot vegyenek, és az újesztendei partialisban az extractust az urbariumba*

³⁰ Zoványi Jenő: i. m. 368.

³¹ A Kolozsvári Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: KvEhkLv) fasc. X lit. A nr. 39.

³² Uo. fasc. X lit. A nr. 39, ERZSI II. 94–95.

³³ Hermányi Dienes József szépprózai munkái. Sajtó alá rendezte Sárdi Margit. Budapest 1992, 104.

adják bé, továbbá az eklézsia ügyes bajos dolgait és az egyházi szolgák elleni panaszokat a parciális zsinat elé vigye az eklézsia. 1751-ben a küüllővári zsinaton a Gyulafehérvári egyházmegye esperese jelentette, hogy *kimenvén tractussában a maga adjunctussaival visitiora, a nemes károlyfejérvári ecclesiában nem acceptáltattak, tartván magát azon ecclesia ahoz a régi állapotjához, mellyben az oda való papok esperestek, sőt még egynémellyike püspökséget viselő emberek is valának, amellet a latere collegium is florens vala, mellynek professoraival collegatus tarthatik vala és a visitatorokra nem sok szükség vala. A zsinat a nemsokára következő generális vizitációra utalta az ügyet, hogy oda ad locum menván az ecclesiával pro et contra megdisputálván mostani állapotját és eddig sok jovaiban megeshetett károsodását azon ecclesiának, s azt exoperállyák, ami jobb lészen.*³⁴

Kézdivásárhely esete talán a legérdekesebb. Bod Péter másolatában fennmaradt 1714 decemberében Kézdivásárhelyen tartott generális vizitáció jegyzőkönyvének egy része: *1714-be 11^a Decembris a Generalis szent Visitatio meghatározta, hogy a kézdivásárhelyi eklézsia püspöki vagy generalis visitatio alatt légyen, pagina 23. Kézdivásárhelyre a generalis visitatiot, úgy kívánván az eklézsia, beviszik anno 1714. 11 Decembris, amelynek nem csak contradicált a kézdi esperes Szentkirályi Mihály, hanem protestatiot adván be, sub sigillo ki is vette, hogy contradictiojának fundamentomát megmutassa a Generalis Synodusban. Protocollum visitationis, pag. 23. Az országos zsinat 1715-ben tárgyalta a kérdést, és kimondta, hogy ennekutánna is azon eklézsia a tiszteletes püspökök visitatiojának subjaceállyon. Kikötötték viszont, hogy az eklézsia tagjainak peres (elsősorban házassági) ügyeit továbbra is az egyházmegye parciális zsinatán kell folytatni.*³⁵

A kézdivásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi eklézsiák 1715-ben, illetve 1756-ban elnyert státusa egyértelműen igazolja, hogy a 18. századi református egyházban voltak püspöki vizitációs helyek. Ennek elnyeréséről a generális zsinat vagy éppen a generális vizitáció intézkedhetett.

A bemutatott példák alapján elmondhatjuk, túl kevés forrás maradt ránk, hogy olyan egyértelműen nyilatkozzunk a kérdésben, mint ahogy Pokoly tette. Tény az, hogy a 17. századi Erdélyi Református Egyházban volt néhány olyan eklézsia (Nagyenyed, Gyulafehérvár, Dés, Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely), amelyet valószínűleg nem vizitált (gyakran) az egyházmegye esperese. Véleményünk szerint ennek (Fogaras esetét kivéve) nem volt semmilyen törvényes alapja, csupán a szokásjog határozta meg. Apáczai Kelemen marosi esperes levele, Patai Máté enyedi, majd később Bányai István gyulafehérvári esperes próbálkozásai pedig azt jelzik, hogy ez a szokásjog a korai időben semmiképpen nem jelentett körülbástyázott státust, szükség esetén az esperes vizitálhatta ezeket az eklézsiákat is. A 18. századra valószínűleg kezdett kialakulni valamiféle „generális vizitációs hely”-státus, ám még nagyon képlékeny lehetett, és – a kézdivásárhelyi példa bizonyítja – az esperesek sem nézték jó szemmel jogkörük megnyirbálását. Az is figyelemre méltó, hogy mindkét konkrét említés a háromszéki communitas területén fekvő eklézsiához kapcsolható.

³⁴ ERZSI I. 393–395, II. 285–286.

³⁵ ERZSI I. 464, II. 9.